

UDK: 342.2:340.158

Abdug'affor INSOPOV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti
E-mail: abduaffor_nuz@rambler.ru

T.f.d. prof A.Yermetov taqrizi asosida

HISTORICAL STAGES OF DEVELOPMENT OF THE LAW ENFORCEMENT SYSTEM IN UZBEKISTAN

Annotation

In the countries of the world, special structures operate in the processes of monitoring the implementation of existing laws, ensuring human rights, and fighting crime. In this case, the activities of prosecutor's offices are of special importance, and it was considered important to study the stages of development over the centuries. This article analyzes the structures that control the procedures in the society since ancient times in Central Asia and their development in different periods.

Key words: Ruler, Avesta, law, law, society, state, prosecution, prosecutor, judge, inspector, control, structure, organization, justice.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОГО ОРГАНА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В странах мира в процессах контроля за выполнением действующего законодательства, обеспечения прав человека и борьбы с преступностью действуют специальные структуры. При этом деятельность прокуратуры приобретает особое значение, и считалось важным изучить этапы развития на протяжении веков. В данной статье анализируются структуры, контролирующие процессы в обществе с древнейших времен в Центральной Азии и их развитие в разные периоды.

Ключевые слова: Правитель, Авеста, право, общество, государство, обвинение, прокурор, судья, следователь, контроль, структура, организация, правосудие.

O'ZBEKISTONDA QONUNLAR IJROSINI NAZORAT QILISH TIZIMINING TARIXIY TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Аннотация

Dunyo davlatlarida mavjud qonunlar ijrosini nazorat qilish, insonlar haq-huquqlarini ta'minlash, jinoyatchilikka qarshi kurash jarayonlarida o'ziga hos maxsus tuzilmalar faoliyat olib boradilar. Bunda prokuratura organlarini faoliyati alohida ahamiyatga ega bo'lib, ularni tashkil etilishi faoliyati, asrlar davomida rivojlanish bosqichlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Markaziy Osiyoda qadimdan jamiyatdagi tartib-qoidalarni nazorat qiluvchi tuzilmalar va ularning turli davrlarda rivojlanib borishi, bu kabi tuzilmalar haqida manbalarda ma'lumotlarni qayd etilishi, prokuratura organi tashkil etilgungacha bo'lgan davrdagi faoliyatlari mazkur maqolada tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Hukmdor, Avesto, qonun, huquq, jamiyat, davlat, prokuratura, prokuror, qozi, muhtasib, nazorat, tuzilma, tashkilot, adolat.

Kirish. Bugungi kunda qonun ustuvorligini ta'minlash, insonlar haq-huquqlarini himoya qilish, jamiyatda fuqarolar haq-huquqlari, erkinligini kafolatlash masalalarida prokuratura organlari faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonda prokuratura organlari faoliyatida so'nggi yillarda sezilarli darajada o'zgarishlar amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezident Sh.Mirziyoyev sohaning jamiyatdagi o'rnini haqida "...Odamlar hamma narsaga chidashi mumkin, adolatsizlikka chiday olmaydi. Jamiyatda adolat barqaror bo'lishida prokuratura organlarining o'rnini katta bo'lmog'i kerak" [1] – deb ta'kidlaganida bu tashkilotni jamiyat hayotidagi o'rnini naqadar muhim ekanligini ko'rsatib o'tadi. Bu o'z navbatida prokuratura organlarini takomillashtirish va ularni faoliyatini chuqurroq tadqiq etish kerakligini ham anglatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Prokuratura organlari faoliyatini tashkil etilishi masalasini o'rganish asnosida bu jarayon uzoq tarixiy bosqichni bosib o'tganligini ko'rish mumkin. Manbalarga e'tibor qaratisa jahon tarixida prokuratura organlari asosini Qadimgi Rim, Yunoniston, Bobil davlatlarida tamal toshi qo'yilganligi qayd etib o'tiladi.

Qadimgi Rim davlatini huquqiy normalari boshqa shaxslar tomonidan buzilgan huquqlarni tiklash, ya'ni huquq

buzilishidan oldingi bo'lgan dastlabki holatiga qaytarishga katta e'tiborni qaratgan.

Rim halqi boshqa halqlar kabi buzilgan huquqlarni davlat organlari orqali, ayniqsa davlat sudining vujudga kelishiga qadar, huquq buzilishlaridan o'zini-o'zi himoya qilish instituti orqali himoya qilganlar. Ular o'z huquqlarining buzilganligini bilishgandan so'ng, eng avvalo, huquqiy munosabat ishtirokchisi o'z kuchiga, ilmiga, aqliga suyangan holda va boshqa hususiyatlaridan foydalanib, o'zini - o'zi himoya qilishga kirishgan. Agar uning bir o'zi buzilgan huquqni tiklay olmasa, yoki uning qaytadan sodir etilishini to'xtata olmasa, hamda sodir etilishi holatlarini yo'qqa chiqarish munosabatlarini ta'minlay olmasa bunday holatda o'zining oila a'zolarini ham ko'makka chaqirganlar [2].

Jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichga qadam qo'yishi bilan o'zini-o'zi himoya qilish instituti, ya'ni individual asosida, yovvoyilik, varvarlik usulidagi kurashlar, qarshilik ko'rsatishlar o'z mohiyatini yo'qotib bordi. Uni o'rniga intizomlilik asosida, davlat tomonidan buzilgan huquqlarni himoya qilish munosabatlari kelib chiqdi, lekin bu munosabatlarning to'liq kuchga kirishiga qadar, baribir rivojlangan Rim huquqi asosida ham o'zini o'zi himoya qilish instituti mavjud bo'lib qoldi. Bu institut asosidagi harakat faqat manfaatdor bo'lgan shaxslar tomonidan o'z foydalariga

favqulodda holatlardagina qo'llanishi lozim bo'lgan harakatlarni anglatsa, o'zini-o'zi tomonidan himoya qilish birdaniga tortib olingan mulkni egasiga qaytarilishdek, tez orada bajariladigan munosabatlardan iborat bo'lgan [3].

Bu munosabatlar buzilgan huquqni tiklash, uning boshqa sodir etilmasligini ta'minlash va sodir etilgan holatlarni yo'qqa chiqarish, uni sodir etadigan Rim fuqarolik protsessida dastlabki vaqtlarda vakillik instituti qo'llanmagan. Lekin, alohida hollarda ya'ni «ozodlik uchun, xalq uchun, vasiylik va homiylik» bilan bog'liq munosabatlarda vakillikka yo'l qo'yilgan. Vakilning harakatini vakolat bergan shaxs qo'llab-quvvatlashi lozim bo'lgan. Sud'yalar o'z qarorlarini vakilga qaratib qabul qilganlar. Vakil esa vakolat bergan shaxsga tushuntirib, to'lanishi lozim bo'lgan summalarni to'lash, ashyolarni qaytarish kabi masalalarni amalga oshirgan. Keyinchalik esa vakillik voyaga yetmagan shaxslar o'rtasidagi munosabatlar, xotin-qizlar bilan bog'liq harakatlar, davlat ishlarini bajarish uchun safarga ketgan shaxslarning o'rniga, kasallik asosida o'z huquqlarini himoya qila olmaslik yoki sudda qatnasha olmaslik asosida ham ishlarda vakilning qatnashishiga ruxsat berilgan [4].

Sivilist olim Rim huquqi bo'yicha bir qator o'quv adabiyotlarining muallifi V.R.Topildiyevning fikricha, Rim fuqarolik protsessida Prokuratura instituti – ya'ni, javobgar nomidan vakillik qilish rasmiy ravishda, ba'zan esa norasmiy asosda amalga oshirilgan. Ulardan tashqari vakil qilib olinmasdan, taraflarga yoki protsess ishtirokchilariga og'zaki ravishda yuridik yordam beruvchi (advocati) advokatlar ham qatnashgan [5].

Prokuror so'zi (lotincha, procurare so'zidan olingan bo'lib - boshqarish, g'amxo'rlik qilish, vakillik qilish) ayblovning asosiy sud vakili, taraflarning ayblovchisi ma'nosini bildiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda ta'kidlash joizki prokuratura tushunchasi qadimgi Rim davlatida ilk marotaba o'zini mujasamini topgan deb aytish mumkin.

Shu bilan bir qatorda jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash maqsadida qadimgi Rimda “pretor” bo'lib jinoiy ta'qiblarni amalga oshirish bilan bir qatorda jamiyat tinchligi, osoyishtaligini amalga oshirgan. Shuningdek Yunoniston va Bobilda ham maxsus davlat tomonidan tayinlangan amaldorlar bu ishlarni yuritgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Qadimgi Misr yoki Mesopotamiya kabi boshqa qadimgi sivilizatsiyalarda huquqiy tizimlar diniy va odat qonunlariga asoslanadi. Bu jamiyatlarda qonunlarni ijro etish va jinoyatlarni ta'qib qilish ko'pincha diniy idoralar yoki mahalliy amaldorlarning mas'uliyati bo'lgan. Bu davrda alohida prokuratura mavjud bo'lmagan [6]. Qadimgi Misr, Messopotamiya kabi davlatlarda huquq tizimi asosan diniy qonun-qoidalar yoki amaldorlar tomonidan nazorat qilinganligi sababli va ularda alohida davlat tomonidan lavozimlar joriy etilmagan.

Prokuratura sifatida alohida institutning shakllanishi asosan XIV-asrda Fransiyada tashkil etilganligi to'g'risida ma'lumotlar keltirib o'tiladi. Unga ko'ra mamlakatda asosan qirol manfaatlarini himoya qilish maqsadida “Qirol prokurori” tashkil etilganligi e'tiborga molik. Prokurorlar qirolga yozma hujjatlari tayyorlash, sudlarda qirol nomidan ishtirok etib, nutq so'zlash kabi vazifalarni amalga oshirgan [7].

Bu kabi tuzilmalar keyinchalik Avstriya, Germaniyada va boshqa davlatlarda davlatni boshqarishdagi asosan tayanch sifatida ham tashkil etilganligini ko'rish mumkin. Yer yuzidagi ko'plab davlatlarda bugungi kundagi prokuratura tizimi ham ko'plab nomlar bilan ataladi va davlatning qonunlariga ko'ra turli vazifalarni bajarib keladi.

Ma'lumki, Markaziy Osiyo tarixi jahon tarixining ajralmas uzviy qismida sifatida o'rganiladi. Shundan kelib chiqib prokuratura organlari faoliyatining ham mazkur hududda o'ziga hos shakllanishi va rivojlanish tarixiga ega.

Markaziy Osiyo qadimdan davlatchilik munosabatlari shakllangan hudud bo'lib, qadimgi davlatlarda ham o'ziga jamiyatdagi tartib qoidalarini nazorat qilish huquqiga ega bo'lgan tuzilmalar mavjud bo'lgan va bu borada o'ziga hos tarixiy bosqichlar ham shakllanganligini ko'rish mumkin.

Tahlil va natijalar. Xususan Markaziy Osiyo tarixiga oid bo'lgan eng qadimgi yozma manbalardan bir “Avesto”da ham jamiyatdagi mavjud o'rnatilgan tartib-qoidalar majmui keltirilgan bo'lib, unga itoat etish va tartibni buzganlarga qarshi qat'iy choralar ko'rinishi masalasiga batafsil to'htalib o'tiladi. Avestoda jinoyat, oila nikoh, fuqarolik, harbiy, sud huquqlari normalari mavjud. Birgina suvni qadriga yetish, suvdan unumli foydalanish haqida, kundda ekinni ikki marta sug'orish mumkinligi, har kishi “bir belkurak kenglikda” va chuqurlikda ariqqa sig'adigan suv olishga haqli ekanligi to'g'risida tartib kiritilgan bo'lib uning nazorati kohinlar tomonidan amalga oshirilgan. Tartibni buzganlar majburiy mehnatga jalb qilish bilan jazolanganlar. Bunday tashqari o'lgan odamni yoki itni yerga ko'mganlar, o'likni yoqib yuborganlar belgilangan tartibda jazoga tortilganlar. Jamiyatdagi tartib qoidalariga amal qilish, ularga jazo tayinlash sud nazoratida (Oqsoqollar Kengashi mo'tabar ulamosi kohin bo'lib, Oliy sud'ya vazifasini bajargan) bo'lganligi ham qayd etib o'tiladi [8].

Davlatchilik munosabatlarini shakllanishi va rivojlanishi asosida mavjud davlatlar tomonidan jamiyatda tartib-qoidalarini o'rnatish va unga amal qilish, shuningdek hukmdorlarning barcha topshiriqlarini bajarilishini nazorat qilib turish tartibi o'rnatilgan. Albatta bu vazifalarni vakolat berilgan davlatning mansabdor shaxslari tomonidan amalga oshirilganligini ko'rish mumkin. Xususan, Turk xoqonligi davrida Xoqon qonun chiqaruvchi shaxs bo'lish bilan bir qatorda uning ijrosini ham ta'minlovchi hisoblangan. Davlatda barcha amaldorlar va halq xqonga bo'ysinar va uning qonunlariga so'zsiz itoat qilganlar. Saroy ishlarini yuritish va qonunni buzganlarni jazolash, xalqdan shikoyat va arizalarni qabul qilish masalalari bo'yicha ham alohida lovozimlar joriy etilgan.

Ma'lumki, Markaziy Osiyo hududlariga islom dini kirib kelgandan so'ng jamiyatda islom dinida belgilangan tartibda huquq tizimi vujudga keldi. Jamiyat rivojlanishi bilan bir qatorda insonlar haq-huquqlarini himoya qilish tizimi ham shakllanib borganligini ko'rish mumkin.

Unga ko'ra davlat boshqaruvida o'ziga hos tartib-qoidalar joriy etildi va shariat tartib-qoidalariga barcha amal qilishini tartib solib turish va nazorat qilish maqsadida maxsus lavozimlar ham joriy etildi. Davlatda shariat tartib-qoidalarini bajarilishi yuzasidan alohida hukmdor tomonidan tayinlanadigan “Qozi”lik lavozimlari joriy qilingan [9].

Qozilik lavozimiga tayinlangan shaxslar tomonidan umumiy tarzda jamiyatda o'rnatilgan tartib qoidalarini bajarilishi bilan birga hukmdor farmonlari, insonlar o'rtasidagi o'zaro kelishmovchiliklarni hal qilish, jinoyatga yarasha jazo belgilash vakolatlariga ega hisoblanardi.

Shunday lavozimlardan biri “Muhtasib” (Rayis, rais - qayd etish lozimki, rais leksemasi qadimgi Sharqda qo'llangan muhtasib so'zi bilan sinonim tarzida qo'llangan. Muhtasib mansabi har bir shaxarda mavjud bo'lgan. Muxtasib leksemasi arab tilidan o'zlashtirilgan bo'lib, birinchi bor “Qutadg'u biligida “nazoratchi” ma'nosida qayd qilingan [10]) bo'lib, vazifasiga ko'ra davlatda aholi tomonidan shariat qonunlarini bajarilishini kuzatari, masjidga borib nomoz o'qishga keluvchilar ro'yhatini, bozorlarda tosh-tarozilarni to'g'riligini tekshirishardi [1]. Bundan tashqari ichkilikbozlik, so'dhurlikka qarshi kurashish ham ularni asosiy vazifalaridan biri hisoblangan.

Muhtasib lavozimi davlat boqaruvida VII asrda xalifa Umar (r.a) tomonidan shikoyatlarni ko'rib chiqish, nizolarni hal qilish uchun joriy etilganligini qayd etib o'tiladi. Mazkur

lavozimni lug'aviy ma'nosi sifatida "Muhtasib-arab tilidagi "hasaba" fe'li o'zagidan yaasalga bo'lib, uning ism-shakli "hisba"-hisob-kitob, ajr, evaz, mukofot, o'lchov va og'irlik o'lchovlarini nazorat qiluvchi mansab ma'nosini anglatganligi ham manbalarda qayd etib o'tiladi. Muhtasib lavozimiga tayinlash davlat rahbari yoki hokimiyat organlari tomonidan amalga oshirilgan.

Muhtasibning vazifalari to'g'risida Sharqning buyuk allomasi va davlat arbobi Nizomulmuluk o'zining Siyosatnoma (Siyar ul-muluk) asarida ham ma'lumotlar keltirib o'tadi. Asarda "Har bir shaharda tarozi va narhlarni tartib soladigan, oldi soti ishlarini biladigan eng olim va dono kishilardan muhtasib qo'yish kerak. Va atrofdan olib kelib sotiladigan har bir molnibozorda sotish uchun va haridorlarni aldamaslik uchun ular ustidan nazorat bo'lishi shart. Tarozi toshlarini to'g'ri tutib, amri ma'ruf va nahyi munkar qilishlari lozim. Podshoh va uning hizmatkorlari muhtasibni qo'llab-quvvatlashlari kerak"-deb ta'kidlab o'tadi [12].

Bu lavozim islom huquqida muhim hisoblanib, Markaziy Osiyo davlatchiligida Rossiya imperiyasi bosqini davriga qadar amalda bo'lganligini ko'rish mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tish lozimki, Markaziy Osiyo davlatchiligida to'g'ridan-to'g'ri prokuratura terminidan foydalangan holda lavozim joriy qilinmagan bo'lsada, davlat boshqaruvida doimiy mavjud tartib-qoidalar va qonunlarni nazorat qilib turuvchi maxsus lavozimlar joriy qilingan.

Prokuratura tizimini alohida institut sifatida shakllanishi va bu atamaning aynan qo'llanishi Rossiya imperiyasi tomonidan Markaziy Osiyo hududlarini bosib olinishi bilan bog'liq hisoblanadi. Ma'lumki, prokuratura tizimi Rossiyada 1722 yilda Pyotr I tomonidan asos solingan bo'lib [13], keyinchalik imperiya tomonidan Turkiston o'lkalari bosib olingandan so'ng joriy qilingan.

Bu o'z navbatida O'zbekistonda prokuratura organlari faoliyatini tashkil etilishi, faoliyatining tarixiy bosqichlarini kengroq tahlil qilishni muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017 yil 7 yanvarda Prokuratura organlari xodimlari kuni oldidan bir guruh soha xodimlari bilan uchrashuvdagi nutqi. <https://kun.uz/12889633>.
2. Topildiyev V.R. Rim huquqi. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. 263 bet
3. Topildiyev V.R. Rim huquqi. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. 263 bet
4. O'sha manba.
5. O'sha manba.
6. Bahodirov M. "Prokuratura organlarining kelib chiqishi tarixi va huquqiy asoslarning o'ziga xos xususiyatlari" *Образование наука и инновационные идеи в мире. Журнал № 24—3-son . 2023. B-87-96.*
7. Коробейников Б.В., Басков В.И.. Курс прокурорского надзора. Учебник для студентов юридических вузов и факультетов с приложением нормативных актов. - М.: Издательство "Зерцало", 2000. С -22.; SH.M.Bobodo'stov. Prokuratura organlari faoliyatining konstitutsiyaviy huquqiy asoslarini takomillashtirishning dolzarb masalalari: milliy va xorijiy tajriba. Huquqiy tadqiqotlar jurnali. №-1. 2022. B-31.
8. Azizov N.P.va boshqalar. Davlat va huquq tarixi. Toshkent.- O'zbekiston Respublikasi IIV akademiyasi. 2019. B-20.
9. Nizomulmuluk. Siyosatnoma. (Siyar ul-muluk). Ikkinchi to'ldirilgan, qayta ishlangan nashri. – Toshkent.: "Yangi asr avlodi". 2008. B-45.
10. Mo'minova O. o'zbek tilida mansab va unvon nomlarining leksik-semantik tarkibi. Toshkent. "Aloqachi". 2009. B-36.
11. Holiqova R. XIX asrda Buxoro amirligi. Jamiyat boqaruv/ 2000. №3.B-70. ; N.P.Azizov va boshqalar. Davlat va huquq tarixi. Toshkent.- O'zbekiston Respublikasi IIV akademiyasi. 2019. B-76.
12. Nizomulmuluk. Siyosatnoma. (Siyar ul-muluk). Ikkinchi to'ldirilgan, qayta ishlangan nashri. – Toshkent.: "Yangi asr avlodi". 2008. B-47.
13. Ерёмин А.В. История отечественной прокуратуры: Учебное пособие / А. В. Ерёмин. — Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Университета прокуратуры Российской Федерации, 2018. С-15-16.